

E. ESPOSITO, *Tra filologia e grammatica. Ricerche di papirologia e lessicografia greca*, EIKASMOS. Quaderni Bolognesi di Filologia Classica. Studi XXX, Bolonya, Pàtron, 2017 [ISBN 9788855534185]

L'obra que ressenyem s'obre amb un pòrtic, la *Prefazione* del Professor Renzo Tosi (pp. 5-7), que és en ell mateix una declaració dels viaranys recorreguts per Elena Esposito a través d'una cerca que té com a límits els imposats per les troballes fornides per les excavacions arqueològiques i pel comerç del material papiro lògic, i que requereix de tota la perícia i el mestratge en camps tan diversos com el de la filologia formal, la complexa i rica gramàtica grega, inclosos els específics de la dialectologia, la història de la llengua i la semàntica, i la vasta i tanmateix delmada creació literària, sense oblidar els de la mètrica, la història dels estudis clàssics i més en concret el de la tradició i transmissió textuals, i encara els específics de la papirologia i la paleografia. Així d'exigent, així d'estimulant també, és aquest conjunt de treballs sobre fragments papiro lògics amb el denominador comú de pertànyer als esforços dels nostres avantpassats en la tasca de recuperar i abastar el llegat literari grec. La tria dels textos ens duu sempre als terrenys de la gramàtica i de la filologia, el que converteix el volum en un exemple de pràctica metacientífica, que qüestiona els principis de les disciplines implicades en la recerca i en calibra les possibilitats d'assolir els objectius previstos, en primer lloc la reconstrucció del text, però també els relatius al marc cultural i social en què fou creat i difòs, a la tradició epistemològica en què s'insereix, i al contrast amb altres tradicions contemporànies. L'autora ens era ja coneguda per una abundosa i profitosa obra d'estudi dels poetes hel·lenístics Herodes i Posidip¹, de la qual ha fàcilment passat, mercès a la competència adqui-

¹ N'ofereim alguns títols a tall de mostra, cf. E. Esposito, «A proposito di una nuova edizione di Eronda», *Eikasmós* 11, 2000, 219-234; «Allusività epica e ispirazione giambica in Erond, 1 e 8», *Eikasmós* 12, 2001, 141-159; ; «Posidipp. P. Migl. Vogl. VIII 309, coll. III 14-19 = 17 A.-B.», *Eikasmós* 13, 2002, 169-175; «Il pubblico del mimo popolare nell'Egitto tolemaico: Dryton e il Grenfellianum», *Eikasmós* 13, 2002, 199-214 «Eronda, Saba e il monello Còttallo: storia e modi di una riscrittura» (amb F. Condello), *Studi e Problemi di Critica Testuale* 67, 2003, 43-69; «Posidippo, Eronda e l'arte tolemaica», *ARF* 6, 2004, 191-202.

rida mitjançant una acurada i completa formació i una tasca investigadora sempre adreçada als textos, a una cerca centrada en la papirologia ².

El primer dels textos analitzats per Esposito és el *P. Hib. II 175* (pp. 11-34), una joia provinent de l'antiga ciutat d'Ankyròpolis o Ankyron, al Nil mitjà, que conté l'exemple més antic de lèxic alfabètic. Per aquesta raó ha atret l'interès d'investigadors precedents, entre els quals hem d'esmentar Naoumides, Manfredi, Blanchard, Falivene, Del Corso i Lefèvre ³. L'autora formula la hipòtesi que es tracti d'un lèxic homèric basat en una tradició editora heterodoxa (pàg. 20). El fet que l'original pertangués a un centre d'estudis, potser una escola retòrica i/o filosòfica, i que el papir es dati en època més aviat alta, a mitjan segle III a.C. segons Turner, ens documenta l'existència de diferents orientacions filològiques a l'Egipte hel·lenístic.

Segueix el *P. Oxy. XV 1801* (pp. 35-93), que conté dues obres diferents, un *lessico comico*, com se'ns diu a la pàg. 37, al *recto* i el comentari a un tractat gramatical al *verso*. Per consegüent, passem de l'exegesi de la literatura grega, i en particular de l'obra homèrica, a la ciència de la gramàtica. El fet que el lèxic (pp. 37-80) sigui basat en autors de la comèdia antiga –Aristòfanes, Cratí, Èupolis, Hermip, Teleclides–, però també de la mitjana –Alexis–, mostra com la continuïtat de la literatura grega no es va limitar ni als autors considerats canònics, ni als centres culturals de més alta volada. Que l'autor més citat sigui Aristòfanes, de qui als escassos cinquanta versos conservats són esmentades les comèdies *Lisis-*

² E. Esposito, «Fragments of Greek Lexicography in the Papyri», *TC 1*, 2009, 251-293; «Un nuovo lemma omerico in P. Hib. II 175», *Eikasmos* 23, 2012, 185-189. No fem aquí esment precis de la tasca d'edició de fragments papirologics, intensa i continuada.

³ M.N. Naoumides, *Greek Lexicography in the Papyri*, Diss. Urbana 1961; M. Manfredi, «Cultura letteraria nell'Egitto greco e romano», in *Egitto e società antica*, Milà 1985, 271-285; A. Blanchard, «Les papyrus littéraires grecs extraits de cartonnages: Étude littéraire», in M. Maniaci & P.F. Punafò (edd.), *Ancient and Medieval Book Materials and Techniques*, Città del Vaticano 1993, 15-40; M.R. Falivene, «The literary papyri from Al Hibah. A new approach», in B. Krumer et al. (edd.), *Akten des 21. Papyrologenkongresses*, Leipzig & Stuttgart 1997, 273-280; L. Del Corso, «Scritture formali e informali nei volumina letterari da Al Hibah», *Aegyptus* 84, 2004, 33-100; «Scritture 'librarie' nei cartonnages di Al Hibah: notazioni paleografiche», in J. Frösen, T. Purola & E. Salmenviki (edd.), *Proceedings of the XXIVth. International Congress of Papyrology*, Helsinki 2007, 233-247; D. Lefèvre, «Les Papyrus d'El Hibeh. Archives du temple ou archives familiales?», *TOPOI* 9, 2008, 109-116.

trata, Polyidos, Vespes, Cavallers i Acarnesos, no ha d'amagar l'atenció atorgada a la resta de poetes. Pel que fa al *verso* (pp. 81-93), Esposito amb bones raons l'identifica amb un comentari a una obra sobre la morfosintaxi nominal, *Περὶ κλίσεως ὀνομάτων*, per bé que no hi ha elements suficients per donar-ne títol i autor exactes. Un *Περὶ κλίσεως ὀνομάτων* va escriure Herodià, com molt bé recorda Esposito (pàg. 83), amb la qual obra el fragment papiraci mostra paral·lels que suggereixen o la probable identificació o almenys la pertanyença a una mateixa tradició gramatical. Tanmateix, el tractat abona la teoria de l'analogia, mentre que l'autor del comentari sosté la teoria de l'anomalia.

El tercer i darrer fragment analitzat és ara el resultat de la integració de dos de bolonyesos, el *P. Bon. 27b verso + P. Bon. 8* (pp. 95-136), on retrobem l'exposició de la teoria gramatical a un nivell teòric que exclou els usos propis d'una escola de retòrica i més encara els d'una simple escola gramatical destinada a oferir uns coneixements mitjans. El papir reflecteix una posició teòrica que conjumina principis metodològics de les escoles peripatètica i estoica, el que l'atansa a l'obra de Dionisi d'Halicarnàs.

Finalment, Esposito s'ocupa del fons papiroològics de l'Emilia-Romagna (pp. 137-144), en un breu repàs a la història de la constitució dels mateixos i del subsegüent estudi. Clouen el volum la bibliografia citada (pp. 145-153), els índexs dels papirs esmentats (pp. 155-159) i la reproducció dels fragments analitzats (pp. 161-170).

Aquestes pàgines no serien ben bé el lloc on discutir la plausibilitat de les nombrosíssimes opcions obertes per a la reconstrucció del text, però sí per a destacar algunes de les aportacions d'Esposito tant a l'edició com al comentari d'aquests fragments. Una n'és la diferenciació de funcions de la *παραγράφος* (pàg. 74). Utilíssim el llistat de papirs de caire gramatical (pp. 100-103), que s'obre amb un glossari greco-egipci i inclou un dels papirs de la col·lecció Palau-Ribes. El comentari és exhaustiu, rigorós, atent a totes les possibilitats hermenèutiques i alhora profundament respectuós amb les exigències d'una autopsia objectiva, que no deixa lloc a especulacions de cap mena. Està ben palesada i mesurada la relació d'aquesta tradició papiroològica amb el *Lèxic* d'Hesiqui, que esdevé constant al llarg de l'anàlisi, el que demostra el domini de la gramàtica per part dels autors dels tractats i comentaris i la importància que la lexicografia posterior els hi va atorgar.

Observacions molt concretes voldrien puntualitzar algun aspecte que potser no hem entès bé. A la presentació de *P. Oxy. XV 1801* r. creiem més escaient l'al·lusió a un lèxic de comèdia i drama satíric, atès que el *Salmoneu* sofocli pertanyia efectivament a aquest segon gènere, i que el títol mateix de *Sàtirs* tant podia correspondre's amb una comèdia com amb un drama satíric ⁴. Al mateix paper, r. 14, la lectura Βέλ[βιν]α sembla clara, però caldria afegir a la pàg. 62 la citació de Pausànies (en realitat dues, Paus. III 21, 3 i VIII 35, 4) on ens apareix la variant Βελεμίνα, que a altres autors es registra sota les formes Βελυβίνα al *Lèxic* de Zonaràs (Zon. *Lex.*, ed. Tittmann, col. 383), Βλέμμυνα a Ptolemeu (Ptol. *Geog.* III 16, el que pressuposa un *Βλέμινα), Βλεμινᾶτις a Estrabó (Strab. VIII 3, 12) i Βελμινᾶτις a Polibi (Pol. II 54). Més important encara era assenyalar que el paper coincideix amb la lectura que ens ofereix el *Lèxic* d'Hesiqui -així com també ho fan Plutarc (Plu. *Cleom.* 4, 1) i Esteve de Bizanci, *s.u.*

L'edició porta el segell d'una extrema cura, on l'anomalia ocupa l'ínfima categoria de l'anècdota, cf. *innanizitutto* (pàg. 89). Entre la rica i ben emprada bibliografia no farien cap mal paper els treballs de Bécades ⁵, ni l'edició de l'*Art gramàtica* de Dionisi Traci a càrrec de Pecorella ⁶, que l'obra recent de Callipo no hauria de fer oblidar. El conjunt de *Fra filologia e grammatica* constitueix, doncs, una magnífica i saludable aportació al coneixement de la recerca papiroològica contemporània, i una baula singular dins una productiva i ferma trajectòria d'investigació que seguirem amb atenció. —JORDI REDONDO. *Universitat de València*

⁴ E. Bakola, *Cratinus and the Art of Comedy*, Oxford 2010, pàg. 103.

⁵ V. Bécades, «Los orígenes de la gramática (griega)», in G. Morochó Gayo (coord.), *Estudios de prosa griega*, León 1985, 179-195; *Apolonio Díscolo. Sintaxis*, Madrid 1987; *Dionisio Tracio. Gramática*, Madrid 2003.

⁶ G.B. Pecorella, *Dionisio Trace. Τέχνη γραμματική. Testo critico e commento*, Bologna 1962.